

International Conference in Open and Distance Learning

Vol 6, No 1A (2011)

Εναλλακτικές Μορφές Εκπαίδευσης

ΤΟΜΟΣ Α
PART / ΜΕΡΟΣ Α

“The vision of Murat B’ for Thessalonica”: an educational-cultural program drawn for the “New School”

Μαρία Γκιρτζή, Αθανασία Μπουντίδου

doi: [10.12681/icodl.753](https://doi.org/10.12681/icodl.753)

«Το Όραμα του Μουράτ Β' για τη Θεσσαλονίκη»: ένα εκπαιδευτικό-πολιτιστικό πρόγραμμα σχεδιασμένο για το «Νέο Σχολείο»

“The vision of Murat B’ for Thessalonica”: an educational-cultural program drawn for the “New School”

Μαρία Γκιρτζή

Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο
Αρχαιολόγος - ΣΕΠ ΕΛΠ 10
mgirtzi@yahoo.com

Αθανασία Μπουντίδου

Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης
Αρχαιολόγος – Επιστημονικό Προσωπικό
abountidou@yahoo.com

Abstract

In our days the creation of a “New School” is developed. This school will be open in ideas, in the society, in the knowledge and in the future, using every modern tool in order to extend the horizons of each student, abolishing the borders of knowledge, enriching the school life with activities of educational game and creative work. Following the above philosophy the educational-cultural program “The vision of Murat B’ for Thessalonica” was drawn. It constitutes an original way of approaching the history and monuments of Thessalonica in the years of Ottoman domination. It is addressed in students of the elementary and secondary education and its concept was based on dramatization of historical scenario and role-playing, supported by computer applications. The combination of modern learning techniques and various applications of ICT contributed in the creation of an innovative program as regards cultural actions in the “New School”. This program, taking advantage of teleconference in the context of ODL, could be applied to a network of schools.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στις μέρες μας καταβάλλονται προσπάθειες για τη δημιουργία του «Νέου Σχολείου», το οποίο θα είναι ανοικτό σε ιδέες, στην κοινωνία, στη γνώση και στο μέλλον, αξιοποιώντας κάθε σύγχρονο εργαλείο για να διευρυνθούν οι ορίζοντες του κάθε μαθητή, καταργώντας τα σύνορα της γνώσης, εμπλουτίζοντας το μαθητικό βίο με δραστηριότητες εκπαιδευτικού παιχνιδιού και δημιουργικές εργασίες. Πάνω στη φιλοσοφία αυτή σχεδιάστηκε το εκπαιδευτικό-πολιτιστικό πρόγραμμα «Το όραμα του Μουράτ Β' για τη Θεσσαλονίκη», το οποίο αποτελεί μια πρωτότυπη πρόταση προσέγγισης της ιστορίας και των μνημείων της Θεσσαλονίκης στα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Απευθύνεται σε μαθητές της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και ο σχεδιασμός του στηρίχθηκε σε δραματοποίηση ιστορικού σεναρίου-παιχνίδι ρόλων, υποστηριζόμενου από πολυμεσικές εφαρμογές. Ο συνδυασμός σύγχρονων μαθησιακών τεχνικών και ποικίλων εφαρμογών των ΤΠΕ συνέβαλε στη δημιουργία ενός καινοτόμου προγράμματος στα δεδομένα των πολιτιστικών δράσεων για το «Νέο Σχολείο», το οποίο κάλλιστα με τη χρήση τηλεδιάσκεψης θα μπορούσε να στο πλαίσιο της εξΑΕ να εφαρμοστεί σε δίκτυο σχολείων.

Λέξεις κλειδιά: εκπαιδευτικό πρόγραμμα, ιστορικό σενάριο, ΤΠΕ, Νέο Σχολείο

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στην Έκθεση της UNESCO για την Εκπαίδευση του 21^{ου} αιώνα διατυπώνεται με σαφήνεια ότι ο ρόλος της εκπαίδευσης πλέον οφείλει να είναι διττός: αφενός μεν να προσφέρει στους μαθητές μια εικόνα για τον πολύπλοκο κόσμο μας, που βρίσκεται σε συνεχή αναβρασμό, αφετέρου δε να παρέχει την «πυξίδα», η οποία θα τους καθοδηγήσει να πορευθούν με ασφάλεια μέσα σε αυτόν (UNESCO, 1996). Στο πλαίσιο αυτό γεννήθηκε το «Νέο Σχολείο», το οποίο φιλοδοξεί να αποτελέσει ένα χώρο «χωρίς τοίχους, ανοικτό στις ιδέες, στην κοινωνία, στη γνώση και το μέλλον», και να καταστεί φορέας, που θα ετοιμάζει τους μαθητές για να ασκούν ρόλο υπεύθυνου πολίτη, να συμμετέχουν ενεργά στην κοινωνική αλλά και την πολιτιστική ζωή (Π.Ι., 2011). Με γνώμονα την έμφαση που δίνεται εδώ στην πολιτιστική ζωή και δεδομένη την αρνητικότητα που προκαλεί ακόμα σε μεγάλο βαθμό η διδασκαλία της Ιστορίας, καθώς, παρά τις φιλότιμες προσπάθειες των τελευταίων χρόνων για τον εκσυγχρονισμό του διδακτικού υλικού αλλά και των διδακτικών μεθόδων, παραμένει σε μεγάλο βαθμό «ένα παραδοσιακό μάθημα με αφηγηματική μορφή, γεγονοτολογικό περιεχόμενο και απομνημονευτικό χαρακτήρα» (Ματσαγγούρας, 2003), σχεδιάστηκε το εκπαιδευτικό-πολιτιστικό πρόγραμμα «Το όραμα του Μουράτ Β' για τη Θεσσαλονίκη», του οποίου αναλυτική περιγραφή ακολουθεί. Προκειμένου να καταστεί εμφανές το πώς το εν λόγω πρόγραμμα δύναται ως αποτελεσματικό εργαλείο να ενταχθεί στα σύγχρονα εκπαιδευτικά δεδομένα, κρίθηκε δόκιμο να παρουσιαστούν αρχικά εν συντομία τα στοιχεία της φιλοσοφίας του «Νέου Σχολείου», τα οποία ευνοούν μια τέτοια ενέργεια.

2. Η ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΓΝΩΣΗΣ ΣΤΟ «ΝΕΟ ΣΧΟΛΕΙΟ»

2.1. Βασικοί Στόχοι του «Νέου Σχολείου» και «νέα» Προγράμματα Σπουδών

Στους βασικούς στόχους του «Νέου Σχολείου», οι οποίοι ανταποκρίνονται στους 4 πυλώνες εκπαίδευσης που θέτει η Έκθεση της UNESCO, είναι να γίνει ο κάθε μαθητής το επίκεντρο της μαθησιακής διαδικασίας. Συγκεκριμένα, ο μαθητής πρέπει να μάθει: πώς να μαθαίνει (πώς ν' αποκτά εργαλεία της κατανόησης του κόσμου με την ευρεία έννοιά του), πώς να ενεργεί (ώστε να είναι παραγωγικός στο χώρο του), πώς να ζει με τους άλλους (πώς να συμμετέχει και να συνεργάζεται μαζί τους), πώς να υπάρχει (ως επακόλουθο των προηγούμενων διαστάσεων). (UNESCO, 1996). Ακολουθώντας τις συμβουλές του Dewey ότι «οι απαρχές κάθε μάθησης, όποια κι αν είναι αυτή, πρέπει να μπολιάζονται πάνω στην πείρα που έχουν ήδη τα παιδιά και η πείρα αυτή, πλουτισμένη από τις αναπτυγμένες με την άσκηση ικανότητες, πρέπει με τη σειρά της να χρησιμεύει ως ξεκίνημα στην κατοπινή διδασκαλία» (Κασσωτάκης, 2006), δίνεται μεγάλο βάρος στην εμπειρική μάθηση του μαθητή, ο οποίος καλείται να ενεργήσει ως ερευνητής αξιοποιώντας τεχνικές ανακάλυψης της γνώσης. Συμπλέοντας μάλιστα με το θεωρητικό ζητούμενο της Μετανεωτερικότητας «η γνώση αυτή δεν παρέχεται ως προκαθορισμένη πραγματικότητα, αλλά ως ένα ασαφές σύνολο, το οποίο επιζητεί προσωπική ενεργοποίηση για τη διασάφισή του» (Φουντοπούλου, 2011). Στο πλαίσιο αυτό της «λειτουργικής διδακτικής» ο μαθητής αποκτά πρωταγωνιστικό ρόλο στη διδακτική και μαθησιακή διαδικασία, καθώς δύναται και πρέπει να διατυπώνει υποθέσεις, να αξιολογεί, να ιεραρχεί, να εκφράζει συναισθήματα, να αισθάνεται, να αμφισβητεί, να παρεμβαίνει στην πληροφορία και στην ουσία να δομεί γνώση (Minder, 1999; Κοσσυβάκη, 2004).

Τα Προγράμματα Σπουδών (ΠΣ), που καταρτίζονται για να υποστηρίξουν ένα τέτοιο «Νέο Σχολείο», επιδιώκουν να καθιερώσουν και να ενισχύσουν την καινοτομία τόσο σε επίπεδο εκπαιδευτικών διαδικασιών, όσο και σε επίπεδο δημιουργικότητας για να μπορούν να ανταποκριθούν οι μαθητές στις ταχύτερες κοινωνικές, οικονομικές,

πολιτισμικές μεταβολές που συμβαίνουν γύρω τους. Πιο συγκεκριμένα τα νέα ΠΣ προωθούν νέες διδακτικές και μαθησιακές πρακτικές μεθοδολογίες, που καλλιεργούν το βιωματικό και το συνεργατικό τρόπο μάθησης, ενώ ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην εγκάρσια διάχυση των ιδεών της προστασίας του περιβάλλοντος, της αειφορίας και του πολιτισμού. Τιοιουτοτρόπως οι μαθητές θα αναπτύσσουν ταυτόχρονα αυτόνομη δράση, συλλογικό κοινωνικό πνεύμα, περιβαλλοντική και πολιτιστική συνείδηση (Π.Ι., 2011 και 2011¹).

2.2. Η διδασκαλία της Ιστορίας στο «Νέο Σχολείο»

Ποια είναι όμως σε αυτό το «σκηνικό» η θέση της Ιστορίας και της ιστορικής γνώσης, η οποία έχοντας ως άξονα αναφοράς τη διαχρονική κοινωνική δραστηριότητα του ανθρώπου, προσδιορίζει αντιλήψεις και στάσεις, πολύ περισσότερο όμως τις διαμορφώνει καθοριστικά στην αγωγή ηλικία των μαθητών μας; Εδώ και πάνω από μια δεκαετία έχουν ξεκινήσει απόπειρες για αλλαγές στη διδακτική της Ιστορίας, που στηρίζονται στις αρχές της παιδοκεντρικότητας, της αυτενέργειας, της βιωματικότητας, της εποπτικότητας και της εγγύτητας προς τη ζωή και υιοθετούν σύγχρονες εναλλακτικές διδακτικές-μαθησιακές πρακτικές (π.χ. μέθοδος project, ομαδικές εργασίες, αξιοποίηση εμπειρίας μαθητών, χρήση Νέων Τεχνολογιών-NT) (Κουτσός, 2000; Σολομών, 2000). Τα βιβλία όμως παραμένουν ακόμα σε πολλά σημεία ελλιπή από πλευράς εποπτικής και αφηγηματικής τεκμηρίωσης, ενώ οι καθηγητές είναι νιώθουν συχνά μωδιασμένοι μπροστά στον καινούργιο ρόλο, που τους ανατίθεται.

Το εκπαιδευτικό υλικό από τη μια αναμένεται να εναρμονιστεί με τις αρχές του «Νέου Σχολείου», ενώ και οι εκπαιδευτικοί επιμορφώνονται για να κατανοήσουν ότι στο χώρο αυτό η διδασκαλία της Ιστορίας πρέπει πλέον να συνιστά ζωτικό πεδίο για την εφαρμογή της δημιουργικότητας, της ευελιξίας και της συνεργατικότητας του διδάσκοντα με συν-διαμορφωτικό ρόλο δίπλα στον μαθητή και στόχο την καθοδήγησή του στην ιστορική σκέψη και μέσω αυτής στην ανάπτυξη της κριτικής σκέψης (Γιαννακόπουλος, 2011). Ο κριτικά σκεπτόμενος μαθητής μας θα είναι σε θέση να πραγματοποιεί σύνθετες νοητικές διεργασίες, ήτοι να εξηγεί (εύρεση σχέσης αιτίας-αιτιατού που μπορεί να συνδέει δύο καταστάσεις ή φαινόμενα), να διατυπώνει κρίσεις, αναλύσεις, αξιολογήσεις για κάποιο πρόσωπο, αντικείμενο, κατάσταση, φαινόμενο ή γεγονός, να είναι δημιουργικός (πρωτοτυπία και εφευρετικότητα στην έκφραση), να εφαρμόζει κανόνες και αρχές σε νέες καταστάσεις (αφομοίωση κάποιων νόμων που καλείται να ανακαλέσει και να εφαρμόσει σε κατάλληλο χωροχρονικό πλαίσιο), να διατυπώνει παραγωγικούς και επαγωγικούς συλλογισμούς (ικανότητα μετάβασης από το όλον στα μέρη και από τα μέρη στο όλον) (Φουντοπούλου, 2006).

Προς αυτή την κατεύθυνση, αρωγός στο πλάι του εκπαιδευτικού και των μαθητών δύνανται να σταθούν εκπαιδευτικά-πολιτιστικά προγράμματα σχεδιασμένα με αυτή τη φιλοσοφία και αξιοποιώντας κάθε σύγχρονο εργαλείο. Με αυτό το ζητούμενο σχεδιάστηκε και το πρόγραμμα «Το όραμα του Μουράτ Β' για τη Θεσσαλονίκη», του οποίου οι αρχές σχεδιασμού και το αναλυτικό περιεχόμενο κατατίθενται στη συνέχεια.

3. ΣΧΕΔΙΑΖΟΝΤΑΣ ΕΝΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ-ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΓΙΑ ΤΟ «ΝΕΟ ΣΧΟΛΕΙΟ»

3.1. Βασικές Τεχνικές και ο ρόλος των ΝΤ κατά τον Σχεδιασμό Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων

Ο σχεδιασμός του εν λόγω προγράμματος ακολούθησε τις βασικές αρχές σχεδιασμού εκπαιδευτικών προγραμμάτων. Η επιλογή του θέματος και η δημιουργία του σχετικού εκπαιδευτικού-εποπτικού υλικού προσδιορίστηκε από κριτήρια παιδαγωγικά, εκπαιδευτικά, επιστημονικά, πολιτισμικά και κοινωνικά. Κοινό ζητούμενο όλων των εκπαιδευτικών δράσεων είναι η απόπειρα καλλιέργειας ομαδοσυνεργατικού κλίματος και προαγωγής διαδικασιών ενεργητικής δόμησης της ιστορικής μάθησης, στοιχείο που συνάδει με το περιβάλλον του «Νέου Σχολείου» (Γκιρτζή & Μπουντίδου, 2010; Τσέπας & Κολοβός, 2003; Φουρλίγκα κ.α., 2002).

Προκειμένου να καταστεί αυτό εφικτό κατά την υλοποίηση των εκπαιδευτικών προγραμμάτων «επί τόπου» (σε αρχαιολογικό χώρο/μουσείο αλλά και στην σχολική αίθουσα) γίνεται χρήση ποικιλίας τεχνικών, όπως η αφήγηση, η εκπαιδευτική ξενάγηση (με αφήγηση, κατευθυνόμενη συζήτηση ή δραματοποίηση), το παιχνίδι ρόλων κτλ. (Γκιρτζή & Μπουντίδου, 2011; Νικονάνου, 2009). Ειδικά οι τεχνικές αυτές, που εμπλέκουν άμεσα τους μαθητές, συνιστούν βιωματικές μεθόδους, όπου οι μαθητές αποκτούν την δυνατότητα της ενσυναίσθησης, η οποία τους επιτρέπει να κατανοούν, να βιώνουν την εποχή που μελετάται, να αισθάνονται πράγματα με τον ίδιο τρόπο που το κατορθώνουν άλλα άτομα από το ιστορικό παρελθόν. Κατά τη διαδικασία αυτή τα παιδιά αυτοσχεδιάζουν, βασιζόμενα στο πώς αντιλαμβάνονται μια ιστορική συγκυρία, στο πώς θα αισθάνονταν και πώς θα ενεργούσαν εάν βρισκόταν σε αυτή. Τοιούτοτρόπως, στην προσπάθεια τους να ενσαρκώσουν πιστά τους ρόλους τους, αλλά και κατά την συζήτηση και ανάλυση των ενεργειών τους ευνοείται η αλλαγή στάσεων και συμπεριφορών, ικανοποιώντας κατά περίπτωση κοινωνικούς και πολιτιστικούς στόχους (Fairbrain, 2002; Μαυρίκης, 2007; Παπαδόπουλος, 2010).

Αρωγός και σθεναρός υποστηρικτής των ανωτέρω τεχνικών μπορούν να γίνουν οι Τεχνολογίες της Πληροφορίας και Επικοινωνίας (ΤΠΕ), οι οποίες βέβαια στο πλαίσιο του «Ψηφιακού» Σχολείου -που αποτελεί βασικό συστατικό του οράματος του «Νέου Σχολείου»- φιλοδοξούν να παίξουν το ρόλο του καταλύτη για την αλλαγή του περιεχομένου των προγραμμάτων σπουδών και της σχολικής γνώσης, της διδασκαλίας, της μάθησης και της σχέσης εκπαιδευτικών-μαθητών, γονιών και σχολείου (Μικρόπουλος, 2011). Άλλωστε σύγχρονες έρευνες επιβεβαιώνουν τη θετική επίδραση των ΝΤ στην κατανόηση βασικών γνωστικών αντικειμένων, καθώς και στην ανάπτυξη ανώτερων γνωστικών δεξιοτήτων μέσα από τη δημιουργία συνθηκών οικοδόμησης της νέας γνώσης από τους ίδιους τους μαθητές, αφού κινητοποιούν την προσοχή και την αντίληψή τους, πολλαπλασιάζουν τις δυνατότητες ανάκλησης πληροφοριακών στοιχείων και παράλληλα προσφέρουν ένα νέο πεδίο για την ερμηνευτική κατανόηση δεδομένων και φαινομένων. (Crook et all, 2010. Προκειμένου να επιτευχθεί η βέλτιστη δυνατή παιδαγωγική αξιοποίηση των ΤΠΕ πρέπει να εξαφθεί το ενδιαφέρον των μαθητών για τον υπολογιστή, που θα λειτουργεί ως κίνητρο μάθησης, να επιβεβαιωθεί η ενεργός συμμετοχή των μαθητών μέσω αλληλεπιδραστικών δραστηριοτήτων, οι οποίες θα περιλαμβάνουν δράση και ανάδραση, και να επιλεγεί η κατάλληλη εφαρμογή λογισμικού για τη δημιουργία ή ενίσχυση των νοητικών μοντέλων τους (Μικρόπουλος, 2006). Όταν ο υπολογιστής μετατρέπεται σε «διανοητικό συνεργάτη» πραγματώνεται το ζητούμενο της διαβούλευσης για τη στρατηγική της Ε.Ε. 2020, ήτοι απόκτηση από τους μαθητές ψηφιακών δεξιοτήτων όχι μόνο για την ενίσχυση της έρευνας, αλλά και για την καλλιέργεια της δημιουργικότητας και της καινοτομίας και την ανάδειξη των ΤΠΕ ως

εργαλείου που μπορεί να στηρίξει ουσιαστικά κάθε τέτοια εκπαιδευτική δράση (Ε.Ε. 2009), ακόμα και στον παραδοσιακό χώρο της Ιστορίας και του Πολιτισμού.

Οι ανωτέρω, παραδοσιακές ή και πιο σύγχρονες μέθοδοι οργάνωσης των «επί τόπου» δράσεων, συμπληρώνονται από δραστηριότητες εμπέδωσης, οι οποίες παρέχουν στους μαθητές τη δυνατότητα να προσεγγίσουν δημιουργικά το ιστορικό-αρχαιολογικό υλικό, να εμπεδώσουν τις πληροφορίες που αντλήθηκαν κατά τη διεξαγωγή του προγράμματος και να διευρύνουν τις γνώσεις γύρω από το θέμα (Γκιρτζή & Μπουντίδου, 2011; Λεοντσίνης, 2002; Χαλκιά, 2002). Στη συνέχεια γίνεται αναφορά στο σκεπτικό σχεδιασμού του συγκεκριμένου προγράμματος, στο ιστορικό σενάριο και τις δραστηριότητες με ΤΠΕ.

3.2 Το Σκεπτικό Σχεδιασμού του προγράμματος «Το όραμα του Μουράτ Β΄ για τη Θεσσαλονίκη»

Στη Θεσσαλονίκη διασώζονται σήμερα σε πολύ καλή κατάσταση αρκετά ισλαμικά μνημεία (λουτρά, σκεπαστή αγορά, ιερατική σχολή, κρήνες), αλλά και βυζαντινοί ναοί, που στα χρόνια της Τουρκοκρατίας μετατράπηκαν σε τζαμιά (Άγιος Δημήτριος, Αχειροποίητος, Αγία Σοφία, Ροτόντα κ.α.). Τα μνημεία αυτά, που θα είχαν να αποκαλύψουν πολλά για την ιστορία της πόλης και στα οθωμανικά χρόνια, παραμένουν επί πολλά χρόνια «εκπαιδευτικά ανεκμετάλλετα» ως σύνολο, καθώς δεν έχει σχεδιαστεί από πολιτιστικούς φορείς κάποιο σχετικό μουσειοπαιδαγωγικό πρόγραμμα, μεμονωμένο ή και συνδυαστικό. Στην απόπειρα δημιουργίας μιας συνολικής εικόνας της Τουρκοκρατούμενης και παράλληλα πολυπολιτισμικής (Μουσουλμάνοι, Χριστιανοί, Εβραίοι) Θεσσαλονίκης αποφασίστηκε ο σχεδιασμός και επιλέχθηκε το θέμα του εν λόγω προγράμματος, το οποίο κατά βάση κινείται στην οδό Εγνατία («Φαρδύς Δρόμος»), περιλαμβάνοντας πολλά αντιπροσωπευτικά οθωμανικά μνημεία της Θεσσαλονίκης και καθιστώντας εφικτή την παρουσίαση σταθμών και σημαντικών γεγονότων της νεότερης ιστορίας της πάλαι ποτέ «Συμβασιλεύουσας» σε ένα γενικότερο πλαίσιο. Δεδομένου ότι η εκπαιδευτική ξενάγηση επί τόπου σε όλα τα μνημεία, τα οποία περιλαμβάνονται στο πρόγραμμα (οχυρώσεις, Αγία Σοφία, Ροτόντα, Άγιος Αθανάσιος, Αχειροποίητος, Μπέη Χαμάμ, Αλκαζάρ, Αλατζά Ιμαρέτ, Μπεζεστένι), είναι δύσκολη –αν όχι αδύνατη– στο 2ωρο, που αφιερώνεται από τα σχολεία σε εκπαιδευτικές δράσεις, θεωρήθηκε σκόπιμο να δοθεί ιδιαίτερο βάρος στη δημιουργία εκπαιδευτικού υλικού με ΝΤ για να προσδώσουν ελκυστικότερη και πειστικότερη μορφή σε μια «εικονική ξενάγηση», που θα μπορούσε, σε πρώτη φάση, να λάβει χώρα στη σχολική αίθουσα (και σε δεύτερο χρόνο να γίνει μια ή πολλές επισκέψεις στα μνημεία, χωρίς να απαιτείται η ταυτόχρονη παρουσία «ειδικών»).

Ο σχεδιασμός του προγράμματος έγινε από αρχαιολόγους με εμπειρία στο σχεδιασμό και την υλοποίηση εκπαιδευτικών προγραμμάτων και απευθύνεται σε μαθητές Ε΄ και Στ΄ Δημοτικού και Α΄ και Β΄ Γυμνασίου. Από τις βασικές επιδιώξεις του προγράμματος είναι η εξοικείωση των μαθητών με την ιστορία του «Φαρδύ Δρόμου», η ανάδειξη της διαχρονικής-διαπολιτισμικής χρήσης κάποιων μνημείων της πόλης, η συνολική προσέγγιση τομέων όπως, ιστορία, κοινωνία, δημογραφία, οικονομία, εκπαίδευση, θρησκεία, πολεοδομία-αρχιτεκτονική, υγεία, πνευματική ζωή, καλλιτεχνική δημιουργία της τουρκοκρατούμενης Θεσσαλονίκης. Παράλληλα, αξιοποιούνται βιβλιογραφικές αναφορές, ιστορικές πηγές (π.χ. Χρονικό Ιωάννη Αναγνώστη, χειρόγραφο του 1886-μουσείο Κορρέρ Βενετία) και αρχειακό υλικό, τα οποία συνδυάζονται και υποστηρίζονται από ένα πλήθος εφαρμογών των ΤΠΕ.

Για την υλοποίηση της επί τόπου εφαρμογής του προγράμματος επιστρατεύθηκε η εκπαιδευτική ξενάγηση (με αφήγηση και παιχνίδι ρόλων) βασισμένη σε ιστορικό

σενάριο και υποστηριζόμενη από Power Point (στη οποία γίνεται χρήση των δυνατοτήτων συνδυασμού κειμένου και εικόνας, κίνησης και άλλων εφέ για την υποστήριξη της δραματοποίησης του σεναρίου με προσομοίωση των χώρων). Συγκεκριμένα, ξετυλίγονται τα πιο σημαντικά ιστορικά γεγονότα από την άλωση της Θεσσαλονίκης από τους Τούρκους το 1430 ως τα τέλη του 16^{ου} αιώνα, προκειμένου οι μαθητές να κατανοήσουν το ιστορικό πλαίσιο του σεναρίου. Για τις δραστηριότητες ελέγχου γνώσης-ανατροφοδότησης χρησιμοποιήθηκαν φύλλα εργασίας με πλήθος διαφορετικών δραστηριοτήτων, αλλά σχεδιάστηκαν και δραστηριότητες με ΤΠΕ, βασισμένες σε διάφορα λογισμικά (Hot Potatoes, Demo Builder, Quiz Builder), εφαρμογές των οποίων παρουσιάζονται στο συνέδριο.

3.3 Ιστορικό σενάριο Εκπαιδευτικής Ξενάγησης

Η εκπαιδευτική ξενάγηση βασίζεται σε ιστορικό σενάριο, μέσα από το οποίο δίνονται συνοπτικά και εύληπτα οι ιστορικές πληροφορίες στους μαθητές, που αναλαμβάνουν ρόλους και συμμετέχουν ενεργά στην εξέλιξη με τη βοήθεια των εμψυχωτών-μουσειοπαιδαγωγών που συντονίζουν τη δράση.

Για τις ανάγκες του προγράμματος λοιπόν, επιστρέφουμε στα τέλη του 16^{ου} αιώνα, παραμονή της 138^{ης} επετείου της άλωσης της Πόλης, ημέρα Τρίτη 28 Μαΐου 1591. Ο βενετός ευγενής Λορέντζο Μπερνάρντ συνοδευόμενος από τον γραμματέα του Γκαμπριέλλε Καβάτζα ταξιδεύουν για την Κωνσταντινούπολη, ακολουθώντας τη διαδρομή Ελμπασάν-Μοναστήρι-Θεσσαλονίκη. Στην τελευταία κάνουν στάση για ανεφοδιασμό, αλλά και για κάποιες συναντήσεις με οικονομικές απολαβές ή διπλωματικούς σκοπούς.

Εισέρχονται στην πόλη από τη Νέα Πύλη στα Δ. και σχολιάζουν την οχύρωση, που προστατεύει τη Θεσσαλονίκη από στεριά και θάλασσα. Θαυμάζουν τους ωραίους και πλατείς δρόμους και τις κρήνες που τους στολίζουν, αλλά και τα πλούσια σπίτια των Τούρκων, τα οποία συχνά κοσμούνται από κίονες ή άλλα σπαράγματα, που παραπέμπουν στο ελληνιστικό, ρωμαϊκό και βυζαντινό μεγαλείο της μέχρι πρότινος «θεοφρούρητης». Το κέντρο της πόλης βρίθει από κόσμο, μια πανσπερμία λαών και θρησκειών, Μουσουλμάνοι, Χριστιανοί, Εβραίοι. Οι Βενετοί περιηγητές μας κατευθύνονται στην Εβραϊκή συνοικία της περιοχής της Αγίας Θεοδώρας, όπου τους υποδέχεται ο ραβίνος Αβραάμ Ναχμιάς, με τον οποίον κάνουν οικονομικές διαπραγματεύσεις. Μετά, επιθυμώντας να προσκυνήσουν τον ναό που οικοδομήθηκε στη θέση της βασιλικής του 5^{ου} αιώνα, η οποία έφερε το όνομα του προστάτη της πόλης τους Βενετίας, του Αγίου Μάρκου, επισκέπτονται την Αγία Σοφία. Εκεί διαπιστώνουν ότι η αλλοτινή Μητρόπολη της Θεσσαλονίκης και καθεδρικός ναός επί λατινοκρατίας έχει μετατραπεί, λιγότερο από έναν αιώνα πριν (1523/4), σε τζαμί από τον Μακτούλ Ιμπραήμ πασά, αλλά το παρήγορο είναι ότι οι Τούρκοι σεβάστηκαν το θόλο και μερικές αγιογραφίες... Στη συνέχεια κινούνται προς ΒΑ για να δουν το μοναδικό κυκλικό ναό των Αγγέλων (Ροτόντα), ο οποίος μπορεί να συγκριθεί μόνο με το δικό τους Πάνθεον της Ρώμης. Εκεί συναντιούνται με τον Κοτζιά Σινάν πασά, διάσημο τούρκο αρχιτέκτονα, που έχτισε και το περίφημο τέμενος του Σουλεϊμάν, το οποίο έτυχε να επισκεφτούν κατά το προηγούμενο ταξίδι τους στην Πόλη. Εκείνος τους ενημερώνει ότι μόλις 7 μήνες πριν χρηματοδότησε από κοινού με τον σείχη του τεκέ των δερβίσηδων Χορτατζή Σουλεϊμάν εφέντη την μετατροπή της Εσκή Μετροπόλ (Ροτόντα) σε τζαμί, δίνοντας όμως σαφείς εντολές να μην καλυφθούν τα πανέμορφα ψηφιδωτά. Οι Βενετοί σχολιάζουν τη διαχρονική χρήση του μνημείου από τα ρωμαϊκά χρόνια ως τις μέρες τους. Φεύγοντας σπεύδουν στην ελληνική συνοικία για να συναντήσουν τον Φίλιππο, τον Έλληνα σύνδεσμο τους στην πόλη. Τον εντοπίζουν στο θρησκευτικό κέντρο των Ελλήνων, τον Άγιο Αθανάσιο και

εκείνος προσφέρεται να τους δείξει τον ναό, ο οποίος –όπως εξηγεί έχει αφιερωθεί από το μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Ιωασάφ πριν 20 περίπου χρόνια στη μονή Βλατάδων. Έπειτα βαδίζουν μαζί προς το γραφείο του Φίλιππου, που βρίσκεται πλάι σε έναν από τους ωραιότερους βυζαντινούς ναούς με τρανή ιστορία, την Αχειροποίητο. Την εκκλησία αυτή διάλεξε ο Μουράτ ο Β' όταν εισήλθε πολιορκητής στη Συμβασιλεύουσα για να ευχαριστήσει το δικό του θεό, διατάσσοντας να μετατραπεί πρώτα σε τζαμί και να χαραχτεί σε κίονα της επιγραφή στα αραβικά που να μνημονεύει ότι «ο σουλτάνος Μουράτ Χαν κατέλαβε τη Θεσσαλονίκη το 833 (1430)».

Εκεί, σαν από θαύμα οι δύο ευγενείς από τη Δύση, μέσα από όσα έχουν διαβάσει, επιστρέφουν 160 χρόνια πίσω και βιώνουν το «όραμα του Μουράτ» για τη μετατροπή της νεοαποκτηθείσας Θεσσαλονίκης σε τυπική οθωμανική πόλη με την κατασκευή τζαμιών, ιερατικών σχολών, λουτρών, σκεπαστής αγοράς κτλ. Βλέπουν λοιπόν με τα μάτια της φαντασίας τον Μουράτ να διατάζει το κτίσιμο πάνω στο Δρόμο το Φαρδύ του μεγαλύτερου λουτρού της πόλης, του Μπέη Χαμάμ (λουτρά Παραδείσου), τον στρατιωτικό διοικητή, που διόρισε ο Μουράτ, Χαμζά Μπέη και την κόρη του Χαφσά Χατούν να ανεγείρουν το Χαμζά Μπέη τζαμί (Αλκαζάρ), τον κυβερνήτη του Μουράτ στη Θεσσαλονίκη, Ινεγκιολού Ισάκ πασά, να χρηματοδοτεί τη δημιουργία ιερατικής σχολής-πτωχοκομείου (Αλατζά Ιμαρέτ) λίγο πιο Β. από τον κεντρικό άξονα και τέλος τον Μεχμέτ Β' να εγκαινιάζει την τεράστια σκεπαστή αγορά, το Μπεζεστένι λίγο πιο Ν. Την «εικονική» περιήγηση των Λορέντζο Μπερνάρντ και Γκαμπριέλλε Καβάτζα διακόπτει η φωνή του Φίλιππου, που τους ανακαλεί στην πραγματικότητα για να τους θυμίσει κάτι σημαντικό. Επίκειται συνάντηση τους με τον απεσταλμένο του μπέη διοικητή του σαντζακίου στον πύργο του Σουλεϊμάν, ραντεβού που δεν πρέπει να χάσουν, καθώς από αυτό εξαρτάται το αν θα καταφέρουν να φέρουν επιτυχώς σε πέρας την αποστολή τους... Άραγε κατάφεραν να φτάσουν έγκαιρα;

3.4 Δραστηριότητες μετά την Εκπαιδευτική Ξενάγηση

Για την διευκόλυνση του ελέγχου κατανόησης και αφομοίωσης της ιστορικής γνώσης και «ανάγνωσης» των μνημείων σχεδιάστηκαν επιπλέον ποικίλες δραστηριότητες-ασκήσεις σε έντυπη και ψηφιακή μορφή, όπως έγινε και στη συγκεκριμένη περίπτωση. Στα φύλλα εργασίας χρησιμοποιήθηκαν ακροστιχίδες, ιστορικές πηγές με κενά, αντιστοιχίσεις κτλ, ενώ στις ψηφιακές δραστηριότητες χρησιμοποιήθηκαν λογισμικά, όπως το Hot Potatoes, το Demo-Builder και το Quiz Builder. Στο Hot Potatoes στήθηκαν δραστηριότητες αντιστοίχισης (εικόνων ή και λέξεων), συμπλήρωσης κενών, πολλαπλών επιλογών, σταυρολέξου κ.α. και στο Quiz Builder άλλες, που συνδυάζουν ασκήσεις σωστού-λάθους, αντιστοίχισης, πολλαπλών επιλογών (με μία σωστή απάντηση ή πολλές σωστές), εντοπισμού θέσης σε σχεδιάγραμμα. Τέλος, με το Demo Builder σκηνοθετήθηκε ένα βίντεο, με τη ροή του ιστορικού σεναρίου, το οποίο περιλαμβάνει τρισδιάστατες αναπαραστάσεις μνημείων και δίνει δυνατότητα να τίθενται ερωτήσεις διαφόρων τύπων χρησιμοποιώντας διάφορα εργαλεία και εφέ.

3.5 Δυνατότητες αξιοποίησης του προγράμματος «Το όραμα του Μουράτ Β' για τη Θεσσαλονίκη»

Η καινοτομία του εν λόγω προγράμματος συνίσταται τόσο στην επιλογή του συγκεκριμένου θέματος (μιας συνολικής προσέγγισης των οθωμανικών μνημείων) όσο και στο γεγονός ότι, χάρη στην επιστράτευση των ΤΠΕ και το προσεκτικό τους «πάντρεμα» με το ιστορικό σενάριο, το πρόγραμμα δύναται να υλοποιηθεί χωρίς την παραμικρή μετακίνηση των μαθητών από την πόλη ή το σχολείο. Γιατί όμως να μην

προχωρήσουμε ένα βήμα παρακάτω; Σήμερα πραγματοποιούνται αλματώδη βήματα των ΤΠΕ και στο χώρο της Εκπαίδευσης και συγκεκριμένα της τηλεεκπαίδευσης. Για παράδειγμα το Εργαστήριο Διαπολιτισμικών και Μεταναστευτικών Μελετών του Παιδαγωγικού Τμήματος του Παν/μιου Κρήτης επί χρόνια τρέχει πρόγραμμα τηλεδιάσκεψης με σχολεία της Ομογένειας με θέματα περιβαλλοντικού περιεχομένου (Αναστασιάδης, 2009). Κατά συνέπεια, θα μπορούσαμε να προτείνουμε την ένταξη του δικού μας προγράμματος στα πλαίσια μιας ανάλογης προσπάθειας, όπου το θέμα θα ήταν το κάθε σχολείο να παρουσιάσει με πρωτότυπο τρόπο ιστορικούς σταθμούς της πόλης του μέσα από μνημεία.

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Εμφανώς, ο σχεδιασμός του προγράμματος επιχειρεί να εναρμονιστεί με τις απαιτήσεις των μαθητών του «Νέου Σχολείου», όπως περιγράφηκαν στην αρχή της εισήγησης. Μέσω μια τέτοιας εκπαιδευτικής δράσης, η μάθηση μπορεί να γίνει αντιληπτή «ως δημιουργικός διάλογος και όχι ως μια παθητική μετάδοση γνώσης», με τους πολιτιστικούς φορείς-σχεδιαστές των προγραμμάτων να κρατούν πλέον το «ρόλο του προνομιούχου συμμετόχου και όχι του απόλυτου ειδικού» (Μπούνια, 2010). Τούτο συνάδει με τους εκπαιδευτικούς στόχους, τους οποίους έθεσε το Συμβούλιο της Ευρώπης για το μάθημα της Ιστορίας, και οι οποίοι επιδιώκουν την ανάπτυξη της ιστορικής σκέψης και κρίσης που οδηγεί στην ανάπτυξη ιστορικής συνείδησης, την εκτίμηση της ετερότητας, την εξάλειψη των προκαταλήψεων, την αποδοχή πολλαπλών προσεγγίσεων (Council of Europe 1998, 2000). Το παρόν πρόγραμμα αναδεικνύει μέσα από τα ισλαμικά μνημεία της Θεσσαλονίκης πλευρές του πολυπολιτισμικού της βίου κατά τα χρόνια της Τουρκοκρατίας, δίνοντας σε μαθητές από όλη την Ελλάδα (αλλά και από το εξωτερικό αν επιχειρηθεί το εγχείρημα με την τηλεδιάσκεψη) τη δυνατότητα να επανεκτιμήσουν την ετερότητα και να προσπαθήσουν να ξεπεράσουν σχετικές προκαταλήψεις.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αναστασιάδης, Π., Μανούσου, Ε., Κουκούλης, Ν., Σπανουδάκης, Α., Στρατάκη, Α., Καρβούνης, Λ. (2009). Η Διαδραστική Τηλεδιάσκεψη στην υπηρεσία της συνεργατικής οικοδόμησης της γνώσης και της διαθεματικής προσέγγισης. Από την Θεωρία στην Πράξη «ΟΔΥΣΣΕΑΣ 2008: Καπετάν ΣΟΣ- Μεσόγειος Θάλασσα», στο Π. Πολίτης (επιμ.), Πρακτικά 1^{ου} Συνεδρίου *Ένταξη και Χρήση ΤΠΕ στην Εκπαιδευτική Διαδικασία*, Βόλος
- Crook, C., Harrison, C., Farrington-Flint, L. Tomas, C. & Underwood, J. (2010). The impact of Technology: Value-added classroom practice, Coventry, Becta, [http:// www.ictliteracy.info/rf.pdf/impact-digital-tech.pdf](http://www.ictliteracy.info/rf.pdf/impact-digital-tech.pdf)
- Council of Europe, (1998). *History teaching in the new Europe Report*
- Council of Europe, (2000). *Lessons in History*
- Γιαννάκοπουλος, Δ. (2011). Θεωρητικό Κείμενο Ιστορίας, στο *Βασικό Επιμορφωτικό Υλικό του Μείζονος Προγράμματος Επιμόρφωσης*, τ.2, ΠΕ02-Φιλολογοί, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, <http://www.epimorfoi.edu.gr/images/stories/ebook-epimorfotes/filologoi.html>
- Γκιρτζή, Μ. & Μπουντίδου, Α. (2010). “Στη Via Regia περπατώ και το Γαλέριο συναντώ”: ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα για τη Ρωμαϊκή Θεσσαλονίκη σχεδιασμένο με ΤΠΕ, στο Α. Τζιμογιάννης (επιμ.), *ΤΠΕ στην εκπαίδευση*, Πρακτικά 7ου Συνεδρίου, pp. 693-700, Κόρινθος.
- Γκιρτζή, Μ. & Μπουντίδου, Α. (2011). “Πρόσκληση σε γάμο αυτοκρατορικό στη βυζαντινή Θεσσαλονίκη”: ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα βασισμένο σε δραματοποίηση ιστορικού σεναρίου και δραστηριότητες σχεδιασμένες με ΤΠΕ, στα Πρακτικά του 2^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου *Ένταξη των ΤΠΕ στην Εκπαιδευτική διαδικασία*, Πάτρα.
- Ευρωπαϊκή Ένωση, (2009). Διαβούλευση για την μελλοντική στρατηγική Ε.Ε.2020, COM (2009) 647, http://ec.europa.eu/dgs/secretariat_general/eu2020/docs/com_2009_647_el.pdf.
- Fairbairn, G.J. (2002). *Ethics, Empathy and Storytelling in Professional Development*
- Κασσωτάκης, Μ. (2006). *Παιδαγωγικά και εκπαιδευτικά ρεύματα από το 18^ο αιώνα μέχρι σήμερα*, Αθήνα, Αυτοέκδοση.

- Κοσσυβάκη, Φ. (2004). *Εναλλακτική διδακτική. Προτάσεις για τη μετάβαση από τη διδακτική του Αντικειμένου στη διδακτική του Ενεργού Υποκειμένου*, Αθήνα, Gutenberg.
- Κουτσός, Μ. (2000). *Διδακτική της ιστορίας*, Θεσσαλονίκη, Ζήτηρ.
- Λεοντσίνης, Γ. (2002). Το μουσείο στο πλαίσιο της Διδακτικής της Γενικής και της Τοπικής Ιστορίας, στο Γ. Κόκκινος & Ε. Αλεξιάκη (επιμ.), *Διεπιστημονικές προσεγγίσεις στη μουσειακή αγωγή*, 109-114, Αθήνα: Μεταίχμιο
- Λιμνιάτη Β., Βλάχου Ε. (2000). Ο Ασπεριξ στο νησί των ηφαιστειών, στο *Προαιρετικά Εκπαιδευτικά Προγράμματα στη Σχολική Εκπαίδευση*, επιμ. Γ. Μπαγάκης, Μεταίχμιο, Αθήνα, σ.283-286.
- Ματσαγγούρας, Η. (2003). *Η διαθεματικότητα στη σχολική γνώση-Εννοιοκεντρική αναπλαισίωση και σχέδια εργασίας*, Αθήνα: Γρηγόρης.
- Μαυρίκης, Γ. (2007). Τεχνικές για την ανάπτυξη της κριτικής και δημιουργικής σκέψης, στο Κουλαΐδης, Β. (επιμ.), *Σύγχρονες διδακτικές προσεγγίσεις για την ανάπτυξη κριτικής – δημιουργικής σκέψης*, Αθήνα, 121-140.
- Μικρόπουλος, Γ.Α. (2006). *Ο υπολογιστής ως γνωστικό εργαλείο*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Μικρόπουλος, Γ.Α. (2011). Αξιοποίηση των ΤΠΕ στην Εκπαίδευση, στο Βασικό Επιμορφωτικό Υλικό του ΜΠΕ, τ.1, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, <http://www.epimorfosi.edu.gr/images/stories/ebook-epimorfotes/geniko-meros/geniko-meros.html>
- Minder, M. (1999). *Didactique fonctionnelle*, Bruxelles, De Boeck Universite.
- Μπούνια, Α. (2010). Μουσεία, μάθηση και νέες τεχνολογίες. Στο Α. Τζιμογιάννης (επιμ.), *ΤΠΕ στην εκπαίδευση*, Πρακτικά 7ου Συνεδρίου, 691-692, Κόρινθος.
- Νικονάνου, Ν. (2009). *Μουσειοπαιδαγωγική. Από τη θεωρία στην πράξη*, Σειρά Μουσειακές Σπουδές, Αθήνα, Πατάκης.
- Παιδαγωγικό Ινστιτούτο (2011). Νέο Σχολείο: Πρώτα ο μαθητής, στο Βασικό Επιμορφωτικό Υλικό του ΜΠΕ, τ.1, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, <http://www.epimorfosi.edu.gr/images/stories/ebook-epimorfotes/geniko-meros/geniko-meros.html>
- Παιδαγωγικό Ινστιτούτο (2011¹). Προγράμματα Σπουδών Υποχρεωτικής Εκπαίδευσης: πλαίσιο βασικών αρχών και προσανατολισμών, στο Βασικό Επιμορφωτικό Υλικό του ΜΠΕ, τ.1, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, <http://www.epimorfosi.edu.gr/images/stories/ebook-epimorfotes/geniko-meros/geniko-meros.html>
- Παπαδόπουλος, Σ. (2010). *Παιδαγωγική και Διδακτική του Θεάτρου*, Αθήνα, Αυτοέκδοση.
- Σολομών, Ι. (2000). Το κλειστό σχολείο έχει πεθάνει, στο *Προαιρετικά Εκπαιδευτικά Προγράμματα στη Σχολική Εκπαίδευση*, επιμ. Γ. Μπαγάκης, Αθήνα, Μεταίχμιο, σ.17-27.
- Τσέπας, Σ. & Κολοβός, Χ. (2005). Διδακτική προσέγγιση της Τοπικής Ιστορίας, αξιοποιώντας τις νέες τεχνολογίες, στο Μ. Ιωσηφίδου & Ν. Τζιμόπουλος (επιμ.), *ΤΠΕ στην Εκπαίδευση*, Πρακτικά 2ου Συνεδρίου, 158-166, Σύρος
- Φουρλίγκα, Ε., Κασβίκης, Κ., Νικονάνου, Ν., Γαβριηλίδου, Ι. (2002). Μουσειακή Εκπαίδευση και Αρχαιολογία, *Αρχαιολογία*, 85(B), 113-122.
- UNESCO (1996). Εκπαίδευση: ο θησαυρός που κρύβει μέσα της. *Εκθεση της Διεθνούς Επιτροπής για την Εκπαίδευση στον 21^ο αιώνα*, Παρίσι, UNESCO.
- Φουντοπούλου, Μ.-Ζ. (2006). Αρχές Μάθησης και καλλιέργεια της κριτικής σκέψης: εφαρμογή στο μάθημα των αρχαίων ελληνικών, στο Πρακτικά του Ελληνικού Ινστιτούτου Εφαρμοσμένης Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης, 3^ο Πανελλήνιο Συνέδριο με θέμα *Κριτική, Δημιουργική, Διαλεκτική Σκέψη στην Εκπαίδευση: Θεωρία και πράξη*, Αθήνα, Ατραπός, pp. 59-69
- Φουντοπούλου, Μ.-Ζ. (2011). Αρχαία Ελληνικά και Νέο Σχολείο: Αδυναμία Σύγκλισης ή Νέες Προοπτικές; στο Βασικό Επιμορφωτικό Υλικό του ΜΠΕ, τ.2, ΠΕ02-Φιλολογοί, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, <http://www.epimorfosi.edu.gr/images/stories/ebook-epimorfotes/filologoi.html>